

Brian C. Muraresku

CHEIA NEMURIRII

Istoria secretă a religiei fără nume

Traducere din limba engleză:
RADU-COSMIN SĂVULESCU

Cuvânt înainte:
MIHAI DOBROVOLSCHI

Prefață:
GRAHAM HANCOCK

EDITURA HERALD
București

CUPRINS

<i>Cuvânt-înainte</i>	11
<i>Prefață</i>	14
<i>Introducere</i>	26

Partea întâi

PREPARAREA BERII PSIHEDELICE

1. Criza de identitate	56
2. Căderea din har	73
3. Făina de orz și frunzele de dafin	94
4. Secretul secretelor	113
5. Viziunea beatifică	131
6. Berea de cimitir	159
7. <i>Kukeon</i> -ul din Catalonia	190
Epilog la <i>Partea întâi</i>	227

Partea a doua

AMESTECAREA VINULUI PSIHEDELIC

8. Drogul nemuririi	239
9. Podgoriile Raiului	268
10. Elixire sfinte în Țara Sfântă	286
11. Beat de Nectarul Eternității	316
12. Toate acestea nu au fost doar un picnic	353
13. Sfântul Graal	373
14. O Euharistie gnostică	402
15. Autostrada de Coastă a Misterelor	435
16. Evanghelia Infinitului și Euharistia cu broaște-râioase	455
17. Ochii noștri au fost deschiși	485
<i>Postfață</i>	511
<i>Index</i>	532

Pentru Julieta Belén și Alexa Paz,
fără de care această carte nu s-ar fi născut vreodată și din cauza
căroro aproape că nu a fost niciodată terminată.
Și pentru a mea P.J., *formosissima causa sine qua non*.

Notă specială pentru cititor

Această carte reprezintă un studiu istoric în sprijinul a ceea ce autorul numește „ipoteza continuității păgâne, cu o întorsătură psihedelică”, care urmărește folosirea ritualică a substanțelor cu proprietăți psihedelice din cele mai vechi timpuri până la instalarea creștinismului ca religie oficială în Europa. După cum se știe, autorul nu a avut niciodată vreo experiență cu asemenea substanțe, tocmai pentru a-și menține credibilitatea academică a studiului său.

Considerăm că această lucrare este valoroasă ca cercetare, și nu încurajăm în niciun fel și sub nicio formă utilizarea substanțelor care sunt interzise prin lege.

În România, la momentul apariției acestei ediții, folosirea în orice formă a substanțelor menționate în carte se sancționează conform legilor în vigoare.

Autorul și editorul își declină în mod expres orice răspundere în cazul celor care ar putea folosi această carte drept pretext pentru o eventuală faptă penală.

αν πεθάνεις πριν πεθάνεις,
δεν θα πεθάνεις όταν πεθάνεις

*Dacă mori înainte de a muri,
Nu vei muri când o să mori.*

CUVÂNT-ÎNAINTE

Dacă o singură zi le-ar schimba cu adevărat pe toate? Ce provocare psihedelică este cartea lui Muraresku! O provocare trimisă comunității academice (împotmolită de atâtea ori în dependența de precedente), dar mai ales una oferită fiecăruia dintre noi. Cu un entuziasm ludic de arheolog amator distrat, Brian Muraresku ne invită într-o aventură în care multe mistere aflate la distanță unul de altul, în timp și spațiu, așteaptă averse să fie îmbinate și să compună o nouă experiență.

Existăm în timpuri stranii, în care nu mai părem suprapuși pe noi înșine, în care tânjim după o trăire imposibil de descris. O neobișnuită și înfundată intuiție ne promite că putem fi mai mult decât suntem, că în lumea asta în care plictiseala se repetă până la extenuare, în care micile lucruri nepotrivite se înmulțesc până la oroare, va apărea odată o revelație, o pace plină de culoare, sunet și esență în viețile noastre. Va apărea o zi care le va schimba pe toate.

Brian Muraresku ne plimbă prin timpuri în care nouă, oamenilor, ni se întâmplă asta. Milenii în care știam să ne oferim efortul extazului. În care mitul, ritualul, halucinogenele și sărbătoarea cu ceilalți fierbeau împreună în poțiunea miraculoasă care renăștea nemurirea din fiecare. În sanctitatea potrivită, ergotul toropea egoul, iar Demetra reamintea spiritelor secretele profunde ale separării, durerii și întoarcerii la viață. Spirala naturii își găsea astfel oglindirea și devenirea în noi, împlinindu-ne, renăscându-ne. Apoi darul ne-a fost furat.

Nefiind istoric, îmi e greu să evaluez *metoda* lui Muraresku. Îmi scapă gradul exact în care își demonstrează științific aserțiunile. Nu știu dacă începutul cultivării cerealelor s-a datorat berii psihedelice și nici dacă euharistia creștină este cu adevărat un

ecou al *kukeon*-ului eleusin (deși, recunosc, sutele de argumente adunate în 12 ani ajung să te copleșească).

Ca psiholog însă, am citit altfel Cheia Imortalității. Știam despre cercetările de la John Hopkins, menționate și în carte. Știam că încă de la primele experimente se distingeau reduceri semnificative în depresie și anxietate, după o singură doză de psilocibină, care rezistau cel puțin 6 luni la peste 80% dintre subiecți. Vorbim de reduceri de peste 50% (!), mediate în parte de trăirea spirituală. De atunci, doar centrul de la John Hopkins a publicat aproape 200 de cercetări *peer-reviewed* în domeniu. Alte laboratoare au replicat experimentele și le-au diversificat. La ora asta avem date robuste care arată că terapiile psihedelice ameliorează semnificativ depresia, anxietatea, teama de moarte, tulburările post-traumatice sau adicția. Ultimele direcții de cercetare, ferestrele de dezvoltare redeschise prin aceste substanțe, sunt uluitoare. Și ne întrebăm: vor fi cabinetele terapeutice noile temple de mistere? Sau se vor furișa tainele astea în continuare prin catacombe reci, la colțul legii? Brian C. Muraresku formulează dilemele acestea, însă și mult mai mult: ne arată rolul acestor miracole în contextul istoric al devenirii civilizațiilor. Cartografiază pentru noi căile prin care aceste mistere s-au extins și, după caz, au fost oprite, tănuite sau pervertite. Găsește ingenios similarități între culturi, timpuri, perioade politice, între Împăratul Teodosie și Nixon, între Dionis, Isus și Jim Morrison. Forează în nevoile psihice de a experimenta trăiri fără de care viața pare de netrăit. Explică imagini care încă ne bântuie psihicul. Și dezgroapă întrebări.

Pentru 2000 de ani neîntrerupt, un ritual a transformat moartea în binecuvântare pentru Platon, Pindar, Sofocle, Cicero, Marcus Aurelius și alte mii și mii de suflete. Cum? A fost democrația posibilă doar în prezența acestor mistere? Poate supraviețui fără ele? A avut nevoie creștinismul de un *pharmakon*? Sunt aceste tradiții o scurtătură către divinitate? Avem nevoie de ea?

Avem voie să nu folosim tainele astea pentru a diminua suferința semenilor noștri? Imagistica modernă arată cum psihedelicele unesc

părți îndepărtate din creier. Funcții separate și amintiri consolidate disociaț fuzionează în conștientizări efervescente ale unui mod îmbogățit de a percepe lumea. Este ce face și Brian C. Muraresku în cartea de față, fără a fi experimentat vreodată cu substanțe halucinogene: unește puncte distale din istorie într-o revelatoare și entuziastă ipoteză, pe care mă bucur să vă invit a o descoperi.

Mihai Dobrovolschi

PREFAȚĂ

La fel ca Brian C. Muraresku, autorul excelentei lucrări *Cheia nemuririi*, pe care am plăcerea să v-o prezint aici, am fost crescut într-un mediu creștin. Familia mea era prezbiteriană, în timp ce formarea lui Brian a fost romano-catolică. Există multe diferențe doctrinare între aceste două denominații, dar ambele practică ritul Sfintei Împărtășanii și, până târziu în secolul al XVIII-lea, amândouă au susținut și au pus în aplicare ucideri îngrozitoare prin arderea pe rug a „ereticilor”, în particular a celor acuzați de vrăjitorie.

Mama mea și tatăl meu s-au cunoscut în biserică, la Edinburgh, în anii 1940, iar tatăl meu a devenit chirurg, preluând mai apoi un post de misionar medical la Colegiul Medical Creștin din Vellore, în sudul Indiei, pe care l-a ocupat din 1954 până în 1958.

Născut în 1950, am fost singurul copil al părinților mei, iar cei patru ani ai noștri în „domeniul misionar”, făcând parte dintr-o comunitate creștină ferventă, au fost, fără îndoială, formativi pentru viața mea, deși cu siguranță nu în felul în care îndeosebi tatăl meu ar fi sperat. Eforturile sale de a-mi umple capul cu idei creștine, sprijinite pe lecturi regulate din Vechiul și Noul Testament, nu au făcut decât să-mi alimenteze neplăcerea crescândă de a merge la biserică și de a fi obligat să ascult predici lungi, plictisitoare.

Deja, la împlinirea vârstei de 14 ani, acel sentiment de neplăcere se cristalizase într-o stare de aversiune. Era anul 1964; mă întorsesem în Marea Britanie de șase ani și treceam printr-o perioadă nefericită la un internat din orașul Durham. Afiliată Bisericii Angliei (care are propriile sale diferențe doctrinare față de catolicism și prezbiterianism, dar are în comun cu ambele ritul Sfintei Împărtășanii), acea școală, la acea vreme, era oribilă și sadic de violentă, în moduri pe care nici măcar nu voi începe să le descriu

aici, și era străjuită de o capelă rece de piatră, în care se țineau slujbe regulate – slujbe la care nouă, ca elevi, ni se cerea să participăm.

Îmi amintesc că mă înspăimântau aceste slujbe, neîndurător de plictisitoare, și mă indignau fără încetare, din cauza stupidității și iraționalității lor. De ce ar trebui să cred în acest „Dumnezeu” și în „fiul” său Iisus, și de ce ar trebui să cred în Rai și Iad, în îngeri și Satana, doar pentru că Biblia, preoții Bisericii și părinții mei mi-au spus că aceste lucruri sunt reale?

Pentru mine nu erau reale!

Exprimându-mi revolta – în modul meu adolescentin – prin refuzul de a îngenunchea, de a mă ruga sau de a cânta imnuri în timpul slujbelor de la capelă, m-am hotărât ca de atunci înainte să pun totul la îndoială și să nu mai iau niciodată nimic pe încredere, doar pentru că o figură autoritară sau vreo carte mucegăită spune că a fost așa.

La sfârșitul adolescenței eram deja un ateu devotat – într-adevăr, ateismul îmi părea singura poziție rezonabilă și rațională de adoptat ca răspuns la dogma creștină. Apoi, la începutul anilor 1970, am mers la universitate, unde am studiat sociologia, la acea vreme o disciplină radicală și care punea întrebări, iar perspectivele mele s-au consolidat și mai mult.

Am rămas de atunci ateu, în sensul strict al cuvântului – care derivă din grecescul *átheos* și înseamnă, literal, „fără Dumnezeu”. Au trecut cincizeci de ani și încă nu văd niciun motiv să cred într-o zeitățe sau în zeități de orice fel. Cu toate acestea, anumite experiențe care mi-au ieșit în cale în cursul acestei jumătăți de veac trecute mi-au schimbat profund perspectiva și, chiar dacă „Dumnezeu” rămâne o ipoteză nedovedită, experiențele despre care vorbesc m-au convins de existența unor tărâmurii și realități, altele decât ale noastre, care coexistă cu ale noastre și care exercită o influență asupra fiecăruia dintre noi, dar care rămân în mare parte nevăzute și nerecunoscute în societățile tehnologice moderne – în particular în acelea care au suferit o expunere îndelungată la învățăturile creștine.

EXPERIENȚELE

Dacă ascult o predică în biserică, experiența pe care o am acolo (aproape că nu mai e nevoie să o spun) este experiența ascultării unei predici în biserică plus experiența reacțiilor pe care le provoacă predica în mine.

Așadar, în acest caz, „experiența” este similară cu experiența de a asculta sau de a răspunde la o prelegere sau la orice alt fel de predare. Aș putea învăța ceva nou sau m-aș putea confrunta cu un material cu care sunt deja familiar. Și aș putea reacționa cu o gamă largă de emoții, de la o plictiseală zdrobitoare până la un angajament entuziast, precum și cu diverse grade de acord sau dezacord față de ceea ce spune vorbitorul.

La fel, dacă ascult o prelegere sau citesc o carte ori un studiu academic despre actul sexual uman, aș putea experimenta prelegerea sau cartea ori studiul ca fiind plictisitoare sau stimulante, incitante sau deconcertante, informative sau redundante etc. Totuși, un lucru este sigur: ascultarea prelegerii sau citirea cărții ori a studiului *nu sunt*, în mod categoric, același lucru cu experiența de care m-aș bucura dacă aș face sex în fapt.

Sper, deci, că putem fi de acord că – din punctul de vedere al experienței – învățăturile, predicile, cărțile, prelegerile și studiile sunt separate, net diferite și de un ordin inferior față de ceea ce ele caută să descrie, să analizeze sau să elucideze. La fel cum a audia o prelegere despre sex nu este același lucru cu a face sex, așa și a audia o predică despre Împărăția Cerurilor nu este același lucru cu a vizita Împărăția Cerurilor și a o experimenta în mod direct.

Această observație mă aduce la subiectul psihedelicilor și la experiențele pe care le declanșează.

Prima mea întâlnire cu psihedelicile a fost în 1974, în Anglia, când, sub influența unui impuls, am luat LSD la un festival și am fost răsplătit cu douăsprezece ore de fericire, revelație, provocări înspăimântătoare, călătorie în timp și mister.

INTRODUCERE

O NOUĂ REFORMĂ

„Sunt atee, nu cred în Dumnezeu”, afirmă ea. „Dar apoi am început să simt această dragoste. Doar dragoste copleșitoare, atotcuprinzătoare”. Liniște îndelungă. „Iar modul cum o descriu este ca și cum ai fi îmbăiat în dragostea lui Dumnezeu”, continuă ea, cu vocea spartă, „căci nu găsesc niciun alt mod de a o descrie. Am simțit că sunt în locul potrivit, că sunt parte din tot și am dreptul să fiu aici. Cum altfel să o descriu? Poate cum se simțea dragostea mamei când erai copil. Acest sentiment de iubire îți umplea întreaga experiență”.

Vorbesc cu Dinah Bazer – newyorkeză, bunică, supraviețuitoare. De asemenea, o necredincioasă fără regrete. A fost diagnosticată cu cancer ovarian cu tumoră mixtă în 2010, la vârsta de 63 de ani. În mod obișnuit, mai mult de jumătate dintre femeile aflate în situația lui Dinah nu trăiesc dincolo de temuta fereastră de 5 ani de la diagnosticare. Dar Dinah a fost una dintre femeile norocoase. A prins tumora devreme, în stadiul 1C, fapt care asigură șanse mult mai bune de a învinge în luptă. După șase runde de chimioterapie și doi ani de programări de urmărire a evoluției, cancerul era deja în remisie, iar Dinah ar fi trebuit să se simtă optimistă. Dar nu-și putea opri paralizanta frică de această boală, care nu este niciodată vindecată, ci numai ținută sub control, și care ar putea mereu să se întoarcă pentru răzbunare.

În 2012, Dinah și-a mărturisit criza existențială uneia dintre asistentele de la Centrul de Cancer Perlmutter de la Universitatea New York, în cursul unei verificări de rutină. I s-a sugerat să se înroleze într-un studiu-pilot pe care echipa lor psihiatrică îl derula în colaborare cu Universitatea Johns Hopkins. La o primă vedere,

cercetătorii încercau să determine dacă psilocibina, compusul activ din ciupercile magice, ar putea ușura depresia și anxietatea la pacienții bolnavi de cancer. Potrivit rezultatelor unui studiu clinic aleatoriu, dublu-orb, cu grup de control placebo, publicat în respectabilul *Journal of Psychopharmacology* în noiembrie 2016, majoritatea participanților au aflat o ușurare din punct de vedere clinic – cu 87% dintre cei 29 de voluntari ai NYU raportând o satisfacție crescută a vieții sau a bunăstării timp de luni de zile după aceea¹. La fel ca Dinah, 70% au evaluat unica lor doză de psilocibină fie drept cea mai semnificativă experiență din întreaga lor viață, fie ca una dintre primele cinci. Cifrele sunt în concordanță cu cei 51 de voluntari din studiul de la Hopkins, ale cărui rezultate au fost publicate simultan². În total, 80 de oameni chinuiți au plonjat în necunoscut. Cei mai mulți au plecat cu un nou suflu de viață, schimbați pentru totdeauna. Rezultatul este socotit „fără precedent în domeniul psihiatriei”³.

Deși noul set de date îți lua ochii dintr-o perspectivă terapeutică, cercetătorii nu căutau în mod necesar următorul Prozac sau Xanax. Nu se fac bani mulți dintr-un medicament-minune de-o singură doză. Industria farmaceutică tinde să-i prefere pe utilizatorii pe termen lung, care se agață de un regim stabil de rețete reînnoibile. În schimb echipa de la NYU s-a alăturat colegilor de la Hopkins pentru a vâna ceva mult mai valoros. Întrebarea reală nu era *dacă* psihedelicele ar putea fi eficiente pentru cei care se confruntă cu moartea, ci *de ce*. Or răspunsurile inițiale îi conduseseră

¹ S. Ross *et al.*, „Rapid and sustained symptom reduction following psilocybin treatment for anxiety and depression in patients with life-threatening cancer: a randomized controlled trial”, în *Journal of Psychopharmacology*, vol. 30, nr. 12 (decembrie 2016): 1165-80, doi:10.1177/0269881116675512.

² R. Griffiths *et al.*, „Psilocybin produces substantial and sustained decreases in depression and anxiety in patients with life-threatening cancer: A randomized double-blind trial”, în *Journal of Psychopharmacology*, vol. 30, nr. 12 (decembrie 2016): 1181-97, doi:10.1177/0269881116675513.

³ „The science of psilocybin and its use to relieve suffering”, <https://www.youtube.com/watch?v=81-v8ePXPd4>.

pe savanți deja pe o cărare neștiințifică, pătrunzând în coridoare ale minții care, odinioară, îi interesau doar pe cei care studiau religia.

Cu un deceniu în urmă, în 2006, echipa de la Hopkins finalizase primul proiect dedicat psilocibinei după anii 1970, când cercetarea substanțelor interzise a devenit în mare măsură imposibilă, în cursul Războiului împotriva Drogurilor. În condiții strict controlate, psilocibina dezlănțuie o experiență profundă, mistică, ce pare să fixeze beneficiile emoționale și psihologice de durată, consemnate de către cei 36 de voluntari. Ei nu aveau nicio boală care să le amenințe viața și erau liberi de angoasa istovitoare care o consuma pe Dinah. Dar aceste rezultate timpurii au fost șocant de similare cu cele rezultate din colaborarea cu NYU din 2016: o treime dintre participanți și-au evaluat experiența drept „cea mai semnificativă, din punct de vedere spiritual, din viața lor”, comparând-o cu nașterea unui copil sau moartea unui părinte. Două treimi au așezat-o în top 5¹. Iar când au fost intervievați prietenii, familia și colegii de muncă, aceștia au confirmat transformarea remarcabilă a dispoziției și comportamentului voluntarilor pentru luni, chiar ani, după doza lor unică.

Din acel moment încolo, dr. Roland Griffiths și-a întors cariera cu susul în jos pentru a se concentra aproape în exclusivitate pe psilocibină, creând ceea ce acum se numește Unitatea de Cercetare Psihedelică de la Johns Hopkins. După 360 de voluntari și 50 de publicații recenzate, este pregătit să vorbească franc². În sesiunea sa de TED Talk din 2016, Griffiths a susținut că extazul indus de droguri, la care fusese martor în mod curent în laboratorul său, este „practic identic” cu cel raportat de profeții și vizionarii înnăscuți din întreaga istorie umană. Experiența de la bază fenomenului – fie ea activată de psilocibină, fie de vreun potop intern de neurotransmițatori – este neîndoielnic „biologic normală”³.

¹ William Richards, *Sacred Knowledge: Psychedelics and Religious Experiences* (New York: Columbia University Press, 2015), p. 5. [Cartea a fost publicată și în limba română, sub titlul *Cunoașterea sacră. Substanțele psihedelice și experiențele spirituale*, traducere de Marian Stan, publicată la Editura Herald, 2023. (N. red.)]

² A se vedea <https://hopkinspsychedelic.org/>.

³ „The science of psilocybin”.

Partea întâi

PREPARAREA BERII PSIHEDELICE

CRIZA DE IDENTITATE

Deși suntem susceptibili să uităm, civilizația occidentală nu a fost fondată ca o inițiativă creștină. Grecia antică, cea care a inventat democrația și a dat naștere tuturor artelor și științelor pe care le luăm de-a gata acum, nu a auzit niciodată de Iisus. Înainte de Ierusalim, înainte de Roma, înainte de Mecca, a fost Eleusis¹. Dacă Atena secolelor V–IV î.Hr. a fost adevărata sursă a vieții occidentale din secolul XXI, Eleusis a fost prima noastră capitală spirituală de necontestat. De-a lungul Antichității clasice, pitorescul oraș-port a fost punctul zero pentru generații de căutători. Dar religia lui nu avea să dureze veșnic. În lupta pentru moștenirea sacră a Occidentului, Eleusis a fost o victimă spectaculoasă. Pieirea sa – provocată de abia creștinatul Imperiu Roman, în secolul al IV-lea d.Hr. – a marcat începutul unei crize de identitate care persistă până astăzi.

Suntem oare greci sau creștini?

În viziunea tradițională, strămoșii noștri greci poate au construit lumea așa cum o știm, dar creștinismul este cel care i-a salvat sufletul. Precum copiii cu părinți divorțați, încercăm să ne alegem favoritul sau să ținem partea cuiva. Și ignorăm în mare măsură faptul că grecii au reușit să-și găsească mântuirea cu mult înainte de apariția creștinismului, o neglijență perfect rezonabilă, câtă vreme fostul centru al universului mediteraneean este acum împrăștiat în ruine. Astăzi, situl arheologic de la Eleusis nu este altceva decât o grămadă de bucăți de marmură și calcar în curs de fărâmițare. Iar din 1882, săpăturile au oferit mai multe întrebări

¹ Consultă și *Misteriile din Eleusis – Originea, ritualul și ceremoniile sacre ale celui mai răspândit cult de inițiere din Grecia antică*, de Maurice Briliant, trad. Maria Genescu, Ed. Herald, 2023. (N. red.)

decât răspunsuri¹. De ce pelerinii s-au înghesuit la templul său pentru 2 000 de ani, în căutarea vieții de dincolo de mormânt? De ce se săvârșea străvechiul ritual sub acoperirea întunericului? De ce era ascunsă poțiunea magică? Și de ce au închis creștinii totul?

Dacă nu ești atent, cea mai veche ghicitoare nerezolvată din istoria civilizației occidentale găsește o cale să-ți intre până la os. În vreme ce atât de mult din geniul lor a supraviețuit, pur și simplu nu are sens ca religia oamenilor care au creat cultura occidentală să se risipească pur și simplu în aer. Trebuie să fie ceva mai mult cu Misterele din Eleusis, cea mai longevivă și mai proeminentă tradiție din Grecia antică². Din nefericire, a fost învăluită în mister încă de la început, nelăsând decât ponturi și indicii despre ceea ce avea loc cu adevărat în incinta sacră. Aristotel a spus odată că inițiații veneau la Eleusis nu pentru a *învăța* ceva, ci pentru a *experimenta* ceva³. Oricare ar fi fost acea experiență, ea a scăpat cu succes savanților timp de secole. La urma urmei, așa a fost conceput acest puzzle. Pot fi reconstruite fragmente din riturile și ceremoniile ciudate, dar atracția principală rămâne necunoscută. An după an, cum au fost capabile Misterele să îndeplinească în mod constant o promisiune imposibilă?

Dacă vii la Eleusis, nu vei muri niciodată.

¹ George E. Mylonas, *Eleusis and the Eleusinian Mysteries* (Elefsina, Grecia: Cyceon Tales, 2009), p. 12.

² Carl Kerényi, *Eleusis: Archetypal Image of Mother and Daughter* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1967), pp. 20–21. Kerényi vede dovezi inițiale pentru cult, între 1580 și 1500 î.Hr., bazate pe săpăturile lui Mylonas. A se vedea George E. Mylonas, „Excavations at Eleusis, 1932 Preliminary Report”, în *American Journal of Archaeology*, vol. 37, nr. 2 (aprilie–iunie 1933): 271–86. A se vedea și Walter Burkert, *Greek Religion* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1985), p. 285: „Potrivit lui Diodor, vârsta înaintată și puritatea de neatină a cultului au constituit faima sa deosebită. Poziția unică a Atenei în literatura și filosofia greacă au făcut această faimă să se răspândească peste tot”. Hugh Bowden, *Mystery Cults of the Ancient World* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2010), p. 26: „Misterele eleusine erau cele mai respectate dintre toate cultele antice de mistere”.

³ A se vedea Aristotel, *Fragmenta*, ed. Valentini Rose, fr. 15. A se vedea și Regis Laurent, *An Introduction to Aristotle's Metaphysics of Time* (Paris: Villegagnons-Plaisance Editions, 2015), p. 122: „Riturile inițiatice împing cunoștințele conceptuale în fundal, în favoarea viziunilor iconice care îi determină pe cetățeni să-și suspende judecata, în favoarea revelațiilor care nu au nevoie de explicații”.